

Любов Шара

(м. Чернігів)

Чернігівська міська дума напередодні революції 1917 р.:

деякі аспекти господарювання

Ситуація, що спостерігалася в Російській імперії напередодні революції 1917 р., вказувала на глибоку всеохоплюючу кризу в державі. Процеси, зароджені в центрі, нестримною хвилею докочувалися до периферії, змушуючи місцеву владу зчаста самотужки виборсуватися зі складних обставин. Громадські управління міст, зокрема, попри низку додаткових обов'язків й суттєві фінансові негаразди, зумовлені умовами воєнного часу, продовжували цілеспрямовано вирішувати повсякденні господарсько-побутові та соціально значимі завдання. Проілюструвати це можна на підставі матеріалів про діяльність Чернігівської міської думи. Вона неодноразово привертала увагу фахівців в якості об'єкта вивчення. Утім, вектор дослідження, зазвичай, націлювався на формування й господарювання інституції самоврядування у хронологічних межах останньої третини ХІХ – початку ХХ ст. Прикладом є праці Ю. Нікітіна¹ та В. Руденка²; Т. Демченко і О. Тарасенко³ розглядали обрання гласних, їхню діяльність через призму революційних подій 1905 – 1907 рр. Функціонування ж міської думи Чернігова на зламі 1916 – 1917 рр. практично не вивчене, а отже, потребує наукової актуалізації. Задля цього, ми поставили за мету охарактеризувати окремі аспекти роботи гласних упродовж жовтня-грудня 1916 – січня 1917 рр., спираючись на управлінську, протокольну документацію. Безпосередньо нами використані журнали чергових і позачергових (надзвичайних) засідань думи (7 журналів), що дозволили простежити не лише напрями господарювання, але й відтворити загальну атмосферу, в якій ухвалювалися ті чи інші рішення.

Чернігівська міська дума як розпорядча інституція громадського управління, що діяло на порозі революції 1917 р., була сформована 1913 р. Її

чисельний склад нараховував 60 гласних й 1 кандидата до них⁴. Виконавчі функції покладалися на управу. Очолював її, як власне й думу, міський голова Аркадій Верзилов⁵, обов'язки секретаря виконував Флегонт Шихуцький, членів управи – Іван Дзвонкевич та Іван Сачок, якого з 1915 р. змінив на посаді Олександр Гортинський⁶. Пріоритетними у діяльності громадського управління в означений час були наступні заходи: регулювання цін на продукти харчування, забезпечення населення паливом, розробка проектів поліпшення благоустрою міського простору, зокрема брукування вулиць, будівництво каналізаційної системи, електрифікація житлових будинків, та розвиток народної освіти.

Знецінення грошей, загальне подорожчання продуктів харчування і предметів першої необхідності надавали особливої ваги процесу регулювання цін на місцевих ринках. Адже зростання такси зумовлювало численні клопотання міських службовців і робітників підвищити заробітну плату, що в сукупності з іншими виявами занепаду економіки поступово наближало й кризу муніципального господарства, руйнувало фінансову базу діяльності громадського управління. Водночас, дорожчання на базарах болісно вдаряло першочергово по малозабезпечених верствах міської спільноти. Аби підтримати їх матеріально органам самоврядування доводилося робити додаткові асигнування на покриття різниці між дійсною ціною на товар і тією, за якою торговці погоджувалися реалізовувати для місцевої бідноти. Зчаста дума ухвалювала рішення про виділення цільових коштів нужденним родинам, особливо якщо йшлося про колишніх співробітників громадського управління. При цьому визначальними ставали послужна характеристика на претендента й стаж роботи. Прохання про грошову допомогу адресували в управу, звідти воно передавалося на розгляд кошторисної комісії, члени якої виносили попередній вердикт й озвучували його перед гласними. Останні, порадившись, приймали рішення шляхом таємного голосування.

Контроль за цінами на базарах здійснювали також з метою попередження спекуляції, що, безумовно, відповідало інтересам усіх чернігівців. Безпосередньо за дотриманням продавцями такси стежили представники поліції. Щоправда, траплялися випадки, коли громадське управління мусило скаржитися губернатору на легковажність поліцейських. Було складно тримати під наглядом усю торгівлю. Стражі порядку виконували безліч професійних функцій. Понад те, між них побутувала думка, що допомагати органам самоврядування не входить до кагорти першочергових завдань. Все ж чітке таксування продуктів харчування, контроль з боку поліції і загроза штрафу або анулювання ліцензії на торгіву діяльність стримували стихійне подорожчання.

Координуючи ціноутворення, гласні враховували базові показники ринкової кон'юнктури – попит і пропозицію. Знали собівартість продукції, закупуваної торговцями, отримувані ними прибутки, купівельну спроможність населення Чернігова. І лише, зваживши все це, здійснювали таксування. Підставою для коригування твердих цін могли бути заяви продавців, які, зазвичай, наполягали на підвищенні такси. Вони детально аргументували свої прохання, наголошуючи на зростанні закупівельної ціни, в результаті чого замість очікуваних прибутків, торгівля для них виявлялася збитковою. Скажімо, 12 жовтня 1916 р. дума заслухала клопотання торговців про збільшення ціни на свинину, яловичину і баранину. На їхню думку, худоба, призначена для забою у м. Чернігові, визначається повітовою земською управою у вкрай обмеженій кількості. Зумовлене це тим, що «... земская управа из Черниговскаго уезда обязана по сделанной разверстке поставить для армии известное количество скота и по ея расчетам количество скота в уезде недостаточно, а привоз из других мест невозможен...» і далі «... нельзя мясо продавать по цене 30 коп. за фунт и торговцы вынуждены прибегать к разного рода способам, чтобы получить хотя какой нибудь барыш: прибавляют во время развески мяса костей с другого убитого животного и пр...». Відтак, замість 20-25 коп. за фунт м'яса прохали

збільшити таксу до 30-35 коп. Привезене м'ясо мало коштувати на 2 коп. дешевше, кошерне – на 2 коп. дорожче ⁷.

Думці обговорили петицію комерсантів. Однак, більшість виловилася проти, мотивуючи тим, що тверді ціни насправді вищі ринкових, а отже, немає потреби їх змінювати. Продавці свідомо перебільшують подорожчання живої ваги худоби, аби отримати якомога більший зиск. На підтвердження цього порівняли затверджені такси й реальні ціни. Зокрема, прозвучав факт, що живу вівцю можна купити на ринку за 7 руб. 50 коп., тоді як зафіксована такса – 13 руб. 50 коп. Гласні також вказали на порушення продавцями твердих цін і необхідність суворіше карати за це. На основі почутого дума ухвалила рішення залишити сталими такси на різні сорти м'яса ⁸.

Дума заздалегідь дбала про забезпечення населення, установ, закладів, культових об'єктів паливом – дровима і гасом. Дрова заготовляли у лісах Чернігівської губернії, зокрема Руднянській, Пакульській, Козлянській, Борисоглібській та інших дачах, частково постачали з Орловської губернії. Кошторисною комісією обраховувалася відпускна ціна, визначався термін подачі фізичними та юридичними особами заяв на придбання дров. Їхня собівартість визначалася з урахуванням витрат на закупівлю, заготівлю, транспортування, організацію продажі. Придбати дрова можна було лише за ордером, виписаним управою, після попередньої оплати у касу громадського управління ⁹. Дума ухвалила рішення затвердити таксу за пуд берегових дров у сумі 27 коп., лісових – 32 коп. Оскільки був страх, що дров не вистачить на весь опалювальний сезон, то, порадившись, постановили продавати їх попудно, не більше 2 пудів в одні руки. Натомість виділили по кілька кубів для церков, навчальних закладів, службовцям державних і земських установ ¹⁰.

Для освітлення міста, житлових будинків, громадських приміщень та інших господарсько-побутових потреб замовили 8 вагонів гасу. Наприкінці жовтня, коли прибув лише 1 вагон, мусили запровадити лімітований продаж палива – не більше 5 фунтів кожній родині. Гас розподілили по 78 лавках і

22 установах Чернігова. Щоби попередити спекуляцію продавці мали право здійснювати оптову купівлю палива тільки-но за дозволом Уповноваженого з продовольчої справи у Чернігівському повіті. Роздрібна реалізація населенню фіксувалася на картках на цукор, на зворотному боці яких вказувалася дата продажі й кількість. Ціну на гас довелося збільшити з 8 коп. до 9 коп. за фунт на цілком переконливе прохання комерсантів¹¹. Відповідно до урядового розпорядження з 18 жовтня 1916 р. запровадили додатковий акциз – по 30 коп. за пуд палива, в результаті чого такса оптового продажу склала 3 руб. 20 коп. замість 2 руб. 90 коп.¹².

Вирішуючи суто господарські проблеми, дума, водночас, не забувала й про покращання благоустрою міста. Зокрема, розробили два важливі проекти – брукування вуличного полотна у напрямку до залізничного вокзалу та будівництво каналізаційної системи. Стосовно першого, то гласні отримали інформацію, що Новому управлінню шосейних доріг асигновано 6 млн. руб. цільового призначення, себто, на ті кошти планувалося відремонтувати й забрукувати під'їзні шляхи до міських шосе й залізниць¹³. Оскільки у Чернігові будувався залізничний вокзал, думці подали клопотання про отримання субсидії на суму 230 тис. руб., щоби покласти тверде покриття протяжністю 11428 кв. саж. на Олександрівській площі (200 кв. саж.), території між переправою і гімназійним спуском й на 6 вулицях (Старокиївській – 630 кв. саж., Вознесенській – 445 кв. саж., Гончій – 2880 кв. саж., Хлібопекинській – 160 кв. саж., Троїцькій – 880 кв. саж., Ремісничій – 140 кв. саж.)¹⁴. Дана ініціатива ґрунтувалася на тому, що держава обіцяла пільгові умови надання позики: 2/3 могли погасити протягом 15 років, при цьому не нараховувалися відсотки на капітал, а третина коштів виділялися взагалі безповоротно¹⁵. Відповідно було розроблено проект брукування й кошторис для реалізації. На жаль, невідомо про подальшу його долю. Зі значною вірогідністю можемо припустити, що через події 1917 р. він канув у небуття.

На рівні проектування лишилася також ідея будівництва каналізаційної системи. Потреба у ній, вважали думці, була очевидною. Тому, незважаючи на чималу суму загальноміського боргу, а станом на 1 січня 1916 р. він сягнув понад 550 тис. руб.¹⁶, здійснили перші кроки на шляху до мети. Передусім, запросили консультанта Управління гідротехнічних робіт армії Південно-Західного фронту, професора Київського політехнічного інституту В. Іванова оглянути місцевість Чернігова й зробити висновок про можливість спорудження каналізації та її різновид. Фахівець, врахувавши топографічні параметри, масштаби побутових і промислових стоків, запропонував неповну роздільну систему, призначену для відпрацьованих господарсько-побутових вод¹⁷. З огляду на фінансовий аспект вона вважалася найдешевшою і цілком задовольнила б Чернігів, де не було великих промислових підприємств. За попередніми розрахунками її вартість мала становити 390 тис. руб.¹⁸ Сума чимала, і як визнавали самі гласні «в настоящем большем денежном предприятии необходимы крайняя осторожность и осмотрительность...». Висновки В. Іванова обговорили на засіданнях трьох спеціалізованих комісій – кошторисної, санітарної і технічних підприємств. Ухвали комісій оприлюднили перед думцями, які, порадившись, вирішили додатково надіслати звіт професора на перевірку до Петроградського технічного товариства. Окрім цього, запланували проконсультуватися з громадськими управліннями міст, де функціонували каналізації, аби ті вказали на їхні переваги й недоліки¹⁹. Поміж тим, так, як і у випадку з брукуванням вулиць, революційні події завадили здійсненню задуманого.

Як зазначалося вище, складнощі воєнного часу спричинили лімітоване придбання гасу населенням для освітлення помешкань. Ще 1895 р. розпочалася електрифікація міста, проте не всі були фінансово готові запровадити інновацію вдома, продовжуючи послуговуватися гасовими пристроями. Коли ж стали відчуватися проблеми із забезпеченням паливом, то до управи надійшли звернення «весьма многих лиц» про підключення до електромережі²⁰. Виконавча інституція адресувала запит на розгляд комісії

технічних підприємств. Її члени погодилися з можливістю збільшити число абонентів електроенергії. На засіданні думи очільник комісії Павло Кручек-Голубов вказав, що задля нарощення потужностей електростанції можна або задіяти резервний паровик, або звузити часові рамки освітлення міських вулиць і магазинів. Найліпшим був би другий варіант, так як використання резервного паровика неминуче призведе до зростання цін на електроенергію (витрачатиметься більше пального, ніж для дизелів) і поставить під загрозу безперебійну роботу станції²¹. Доцільніше освітлювати вулиці не з п'ятої години вечора, а з шостої, тоді ж зачиняти й магазини. На думку, членів комісії, це «не может создавать особых, невыгодных последствий для торговцев и публики ибо магазины по вечерам имеют в настоящее время лишь случайных и весьма редких покупателей»²². Змінивши графік освітлення вулиць і магазинів, економили 25 % електроенергії, необхідної для освітлення приватних будинків. «Переживаемое ныне время, – був переконаний П. Кручек-Голубов, – ненормальное и считаюсь с этим надо идти на такого рода меры, как предлагает комиссия. Нельзя не считаться с тем, что от недостатка в освещении терпят рабочие люди: портные, сапожники и проч. Затем надо иметь в виду, что для работы паровика требуется масса топлива – ежедневно около 100 пуд. каменного угля, – это количество равняется 1 куб. саж. дров. Таким образом на все время требуется 90 куб. саж. дров, которья могли бы пойти на отопление»²³.

Дійсно, існували проблеми з паливом для електростанції. Член управи І. Дзвонкевич повідомив думцям: «уголь нам отпущен только для освещения и мы учреждениям дать для отопления не можем. Сейчас нефти у нас имеется на полтора месяца». «Топлива и дров у нас очень мало, – підтвердив П. Кручек-Голубов»²⁴. Цікаво, але, навіть за таких обставин, гласні щиро вірили у тимчасовість існуючої ситуації. Зокрема, Микола Рудін був переконаний, що «речь идет о каком либо одном месяце, когда будет существовать такой порядок и ничего страшного в том, что от 5 до 6 час.

вечера не будет уличного освещения – нет. Так как в это время будут освещены дома и из окон будет попадать свет и на улицы»²⁵.

Як не парадоксально, але попри невідкладні господарсько-побутові проблеми, попри проблеми військового часу дума приділяла значну увагу питанням освіти. Вона продовжувала фінансувати початкові, професійні та середні навчальні заклади. У бюджеті 1917 р. на дану потребу заклали майже 83 тис. руб. Якщо подивитися на структуру видатків, то асигнування на освіту посідали другу позицію – близько 12 %. Найбільше витрачалося на утримання об'єктів комунальної власності – 37 %, далі – освіта і медицина²⁶. Для порівняння, в останній третині ХІХ ст. лєвова частка доходів поглиналася так званими обов'язковими потребами – відрахування урядовим установам, поліції, в'язниці, виконання військової повинності. Тобто, можемо констатувати, що на початку ХХ ст. у діяльності міської думи чітко простежується соціальне спрямування. Варто відзначити, що в означений час дана тенденція властива містам Лівобережжя. Згідно з дослідженнями Д. Чорного, витрати на народну освіту були третьою за значенням статтею у бюджетах міських поселень, а, безпосередньо, на Чернігівщині 1912 р. вони становили головну статтю – 16,3 %²⁷. На думку московського науковця Л. Писаркової, напередодні Першої світової війни у Росії витрачалося на народну освіту більше, ніж у провідних європейських країнах. Станом на 1914 р. асигнували 800 млн франків або 28 млн англійських фунтів, тоді як у Франції – 375 млн франків, Англії – 18,5 млн фунтів²⁸.

Чернігівська дума продовжувала в повному обсязі виплачувати стипендії найкращим учням навчальних закладів міста. Приміром, вихованці фельдшерської школи отримували стипендію імені П. Тессена²⁹, Першого вищого початкового училища – імені М. Гоголя³⁰, реального училища і торгової школи – стипендії імені подружжя Анни і Володимира Гутманів³¹. Ключовими критеріями для відбору стипендіатів були «более нуждающиеся и достойные по успехам и поведению»³². Зазвичай, адміністрація навчального закладу готувала список претендентів, «успехи и поведение

просителей отмечены в прилагаемом списке, а материальное положение их родителей в прошениях». Думці обговорювали кожного кандидата, причому, як свідчать дані протокольної документації, демонстрували обізнаність про матеріальне становище родини стипендіата, знали про сімейний склад, особлива увага зверталася на тих, чії батьки або брати воювали. Траплялося, коли через значне число охочих до грошової підтримки надавали одноразову допомогу. У такому випадку формулювання думської постанови звучало наступним чином: «назначить единовременное пособие за счет имеющихся остатков от стипендии в половинном размере оклада годовой стипендии каждому»³³ або «назначить единовременное пособие по 15 руб. за счет имеющихся остатков от стипендии...»³⁴.

Попри закладені у бюджет стипендії, з грудня 1916 р. мусили додатково запровадити нові відрахування дітям Георгієвських кавалерів. Георгієвський комітет його імператорського височества великого князя Михайла Олександровича, де почесно головував імператор, ініціював практику навчання дітей-сиріт Георгієвських кавалерів у різних закладах освіти «на спеціально для них утворюємые стипендии»³⁵. Таким чином намагалися засвідчити вшанування заслуг «героев защитников нашего отечества»³⁶. Відповідне розпорядження надійшло на ім'я чернігівського губернатора, той апелював до земського і міського самоврядувань. Як результат – дума Чернігова призначила 4 стипендії для учнів 1-го і 2-го вищих чоловічих і жіночого училищ, торгової школи. Розмір виплат у перших трьох закладах сягав по 25 руб., четвертому – 30 руб.³⁷

Незважаючи на фінансові труднощі, громадське управління розширювало мережу навчальних закладів. У січні 1917 р. активно вхопилися за можливість заснувати технічне училище. Приводом до цього став той факт, що Відділення вченого комітету Міністерства народної освіти з технічної і професійної освіти звернуло увагу на потребу в технічних училищах у містах Київського навчального округу, з-поміж яких були названі Чернігів і Полтава. Ідея була не новою. Ще 1889 р. на засіданні

Чернігівської думи прозвучало міркування стосовно такого типу навчального закладу, утім, з різних причин його не реалізували³⁸. Наразі ж спеціально сформована комісія дійшла висновку про доцільність заснування механіко-будівельного технічного училища. У якості аргументації лунала теза, що у Чернігові й повіті спостерігається брак «специалистов по строительной части, а также при водопроводных, электрических, канализационных и других установках»³⁹. Наявні фахівці мали значно кращі теоретичні знання, аніж практичні навички, тому важливо, аби у новому закладі «было бы обращено соответствующее внимание на практическую и техническую подготовку учащихся и с этой целью должны быть надлежаще оборудованы и поставлены мастерские, кроме того и для учащихся необходимы на каникулах практические занятия»⁴⁰. Училище планували відкрити вже восени 1917 р., оскільки для нього віддавалася садиба і навчальні корпуси Олександрівського ремісничого училища⁴¹.

Завдяки старанням гласних у Чернігові zostалися евакуйовані з Царства Польського гімназії: Варшавська 5-та чоловіча, Люблінська⁴² і приватна пані Є. Кузенкової⁴³ жіночі. Прибули вони у липні 1915 р., маючи намір після тимчасової зупинки, рухатися далі на схід. Проте, обставини склалися таким чином, що громадське управління виявилось зацікавленим у залишенні навчальних закладів у місті. Задовго до війни актуалізувалася потреба відкрити ще одну гімназію, бо в діючих чоловічій і жіночій не вистачало місць для бажаних навчатися. Навіть були ладні надати кошти й ділянку землі під будівництво учбового корпусу, але допоки оббивали пороги з клопотаннями, розпочалася війна. Коли ж з'явилися евакуйовані гімназії, або, як їх називали, біженські, то до них почали переходити місцеві гімназисти: «... о Варшавской пошла слава, что гимназия эта выдающаяся, поэтому и в середине года были случаи перехода учеников из Черниговской мужской гимназии в Варшавскую»⁴⁴. Для польських навчальних закладів громадське управління виділило приміщення, заклало у бюджет кошти на фінансування поточних потреб тощо.

Ці матеріали фіксують лише окремі аспекти щоденної, кропіткої роботи Чернігівської думи. Безсумнівно, щоби склалася цілісна й об'єктивна картина необхідно залучити інші види джерел. Утім, навіть читаючи журнали думських засідань, напрошується висновок, що в непростих умовах військового часу, економічних негараздів громадське управління продовжувало скрупульозно вирішувати місцеві проблеми. З очевидністю постає той факт, що гласні вважали існуючу ситуацію тимчасовою, у перспективі бачили мирні, спокійні часи; планували свою роботу на майбутнє. Останній кредит, узятий думою для потреб Чернігова, мали сплатити 2 квітня 1944 р. Буремний 1917 р. карколомно змінив долю країни, міста, села, окремо взятої людини...

¹ Нікітін Ю. Вибори до органів міського самоврядування та їх діяльність у Чернігівській губернії у 70 рр. XIX ст. / Ю. Нікітін // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2005. – Вип. 28. – С. 57 – 62.

² Руденок В. Як вибирали міську владу наші пращури [Органи самоврядування в губернському центрі позаминулого століття, коли Чернігів входив до складу Рос. імперії] / В. Руденок // Чернігівські відомості. – 2006. – 22 березня. – С. 22.

³ Демченко Т. Чернігівська міська дума у 1905 році: (До століття першої російської революції) / Т. Демченко // Сіверянський літопис. – 2005. – № 6. – С. 27 – 35.; Демченко Т., Тарасенко О. До історії діяльності Чернігівської міської думи в жовтні 1905 року / Т. Демченко, О. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2006. – № 2. – С. 11 – 19.

⁴ Держархів Чернігівської області, ф.145, оп. 1, од. зб. 779, арк. 5, 5 зв.

⁵ Там само, оп. 2, од. зб. 1373, арк. 5.

⁶ Там само, арк. 9.

⁷ Там само, од. зб. 1411, арк. 463 зв.

⁸ Там само, арк. 464.

⁹ Там само, арк. 436 зв.

¹⁰ Там само, арк. 441 зв.

-
- ¹¹ Там само, арк. 498.
- ¹² Там само, арк. 493.
- ¹³ Там само, арк. 480 зв.
- ¹⁴ Там само, арк. 528 зв.
- ¹⁵ Там само, арк. 480 зв.
- ¹⁶ Там само, од. зб. 1439, арк. 11.
- ¹⁷ Там само, од. зб. 1411, арк. 454.
- ¹⁸ Там само, арк. 457 зв.
- ¹⁹ Там само, арк. 459 зв., 460.
- ²⁰ Там само, арк. 500.
- ²¹ Там само, арк. 500 зв.
- ²² Там само, арк. 501.
- ²³ Там само, арк. 502.
- ²⁴ Там само, арк. 502 зв.
- ²⁵ Там само, арк. 502.
- ²⁶ Там само, арк. 363.
- ²⁷ Чорний Д. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. Чорний. – Х., 2007. – С. 176.
- ²⁸ Писарькова Л. Городские реформы в России и Московская дума / Л. Писарькова. – М., 2012. – С. 361.
- ²⁹ Держархів Чернігівської області, ф. 145, оп. 2., од. зб. 1411, арк. 369 зв.
- ³⁰ Там само, арк. 478.
- ³¹ Там само, арк. 371.
- ³² Там само, арк. 369 зв.
- ³³ Там само, арк. 371.
- ³⁴ Там само, арк. 371 зв.
- ³⁵ Там само, арк. 365 зв.
- ³⁶ Там само, арк. 365.
- ³⁷ Там само, арк. 366.
- ³⁸ Там само, арк. 379.
- ³⁹ Там само, арк. 379 зв.
- ⁴⁰ Там само, арк. 381 зв.
- ⁴¹ Там само, арк. 383 зв.
- ⁴² Там само, арк. 402.
- ⁴³ Там само, арк. 461.
- ⁴⁴ Там само, арк. 120 зв.